

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

13. ÉVFOLYAM, 1 – 2. SZÁM
2025

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Alapító főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Főszerkesztő: Kókai Sándor

Szerkesztő: Csüllög Gábor

Tanácsadó és Lektori Testület:

Baranyi Béla professor emeritus (Debrecen), Berényi István ny. egyetemi tanár (Budapest), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest),
Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Gulyás László Szabolcs főiskolai docens (Nyíregyháza), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Szepeshely Szent Márton székesegyház

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

A kiadást a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Bizottsága támogatta

Felelős kiadó:

Kókai Sándor egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2024

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

KÓKAI SÁNDOR – FRISNYÁK SÁNDOR

Adalékok a szőlő és bor szerepéhez és jelentőségéhez a Kárpát-medence 19. századi városfejlődésében 1

KORMÁNY GYULA

Vízszabályozási munkálatok és a területhasználata a XIX-XX. században a Szatmári- síkságon..... 28

DEMETER GÁBOR

Regionális különbségek a Bánátban az 1828-as adóösszeírás térinformatikai és statisztikai kiértékelése alapján)..... 47

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Kistáj, járás, kistérség - egy etnográfus szemével 65

SUBA JÁNOS

Gönc soha nem használt és lebontott laktanyája 81

VERESEGYHÁZI BÉLA

A Kis-Hevesi járás népessége a 16. század második felében..... 100

SZTANKOVSZKY VARSÁNY

Népzene a tájban I. Ág Tibor Kassa környéki népzene gyűjtésének történeti földrajzi háttere (1905–1914)..... 114

FITT ANDREA

Közösségi földrajzi névadás az egykori Németbóly területén..... 134

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Jegyzet a hadiutazások történeti földrajzi hasznáról 148

NÉMETH SÁNDOR – HORVÁTH KORNÉLIA ZSANETT

Burgenland városhálózatának fejlődése 157

BORSOS ÁRPÁD

Közterületek névadásának jellemzői a magyar városok-ban – Veszprém..... 183

PÁLINKÁS GÁBOR

A dualizmus kori Martinovics-kultusz térbeli lokalizációs rendszere..... 198

KRÓNIKA

SUBA JÁNOS

Köszöntő – Horváth Gergely 75 éves..... 237

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Köszöntő sorok Csüllög Gábornak..... 241

KÓKAI SÁNDOR

Gulyás László köszöntése 60. születésnapján 245

KÖNYVISMERTETÉS

KÓKAI SÁNDOR

Székely András Bertalan (szerk.) Venczel József emlékkönyv..... 250

VERESEGYHÁZI BÉLA

Szulovszky János (szerk.) Ipolyi Arnold (1823-1886) emlékezete 255

REGIONÁLIS KÜLÖNBSEGEK A BÁNÁTBAN AZ 1828-AS ADÓÖSSZEÍRÁS TÉRINFORMATIKAI ÉS STATISZTIKAI KIÉRTÉKELÉSE ALAPJÁN

DEMETER GÁBOR

REGIONAL DIFFERENCES IN THE BANAT BASED ON THE GIS- AIDED STATISTICAL EVALUATION OF THE CONSCRIPTION FROM 1828

In the recent years two interesting books had been published on the Temeswarer Banat in the 18-19th c. The work of Benjamin Landais uses archival sources of the HHStA, the other book from 2024, by Timothy Olin) also relies on the archival material located in the HHStA, the Hungarian National Archives and the Romanian National Archives. However, neither of them decided to analyze the vast amount of available statistical data on Adatbázisok Online at the Hungarian National Archives. The 1828 conscription of tax-payer peasants has recently been uploaded for the whole country – including the Banat. These sheets allow researchers to carry out investigations not only at settlement level (using settlement level summaries, the so-called Generalia sheets), but at individual level too. These contain information on family members, arable land, meadows, vineyards, animals, state tax paid, etc. Together with information of external features (soil quality, slope steepness, slopes with southern aspect, religion, ethnicity, etc.) this offers possibility for a fine scale quantitative analysis and the measuring of intra- (and inter)regional inequalities. Data from 1828 has been digitized within the frames of GISta Hungarorum project, which has already contained the unpublished data of the 1786 conscription of the Chancellery for the whole country at settlement level. The structure of the 1786 conscription is very similar to that of the 1828, but the former contains the days spent on compulsory work (corvée) and the so-called naturalia, the gifts in kind given to the landlord. However, it fails to account on land revenues of arable lands, meadows, and vineyards, fails to give account on husbandry and workforce, unlike the tax-conscription in 1828. This article investigates whether there was any difference between the socio-economic characteristics of the ethnic

groups of the Banat using the 1828 conscription, and illustrates the intraregional pattern of development of local peasantry based on a composite indicator containing seven single indicators derived from the 1828 conscription.

A közelmúltban két kitűnő, a Bánát 18. századi történetével foglalkozó idegen nyelvű monográfia látott napvilágot. Timothy Olin azt vizsgálta, hogy a Bánát, mint frontier és mint a Habsburg koloniális törekvések színtere, mennyiben vethető össze más szárazföldi (orosz) és tengeri gyarmattal (*Olin 2024*). Alison Frank és Pieter Jusdson szerint a tengerentúli gyarmatosítási tapasztalat eltér a kontinentálistól, a Habsburg Galícia és Bánát nem vethető össze Indiával vagy Amerikával. Andrea Komlósy szerint viszont igen, és Olin vele ért egyet. Vajon a Bánát a multikulturalizmus színtereként interpretálható inkább az utókor szemszögéből vagy a Kulturträger német nép apoteózisa, mely nézet a második világháborúban komoly károkat okozott a térségben együttélő népek számára? Modernizációs példakép, egyfajta mintatartomány (miközben frontier jellege tagadhatatlan!)? Vagy inkább – frontier jellegéből fakadóan – periféria, ahol a vad helyi lakosság kulturális attitűdjeinek megváltoztatása és a térség megbízható elemekkel való feltöltése-újratelepítése szükséges a nyugati hatékonyság és profitmaximalizálás eszméjének megvalósításához a kameralista államszemlélet idején (Klemens Kaps). A mű a társadalom alsó rétegeit is vizsgálja kulturális antropológiai szempontból, bár a szerző szerint legnagyobb érdeme a műnek, hogy végre angolul is lehet modern szemléletű összefoglalót olvasni a Bánátról, melynek történeti megítélésére nagyon rányomta bélyegét az 1920-1945 közötti periódus sovinizmusa és bosszúállása.

A másik kötet a magyarul is jól tudó Benjamin Landais francia nyelvű, és a – már Franciaországban is ritka – braudeli szellemben fogant holisztikus Bánát monográfiája (*Landais 2023*) az Annales iskola hagyományaihoz híven térképek kartogramok sorozatán mutatja be Temesvár városszerkezetének átalakulását a török után, a plébániahálózat rekonstrukcióját, a bánáti kereskedők származását, kapcsolatrendszerét, egyházi-politikai szerepét stb.

Magyarországon Kókai Sándor önálló kötetben megjelent tanulmányain (*Kókai 2022*) és korábbi monográfiáján (*Kókai 2010*) túl modern történeti földrajzi kutatások alig foglalkoznak a térséggel, Szalkai Gábor és Bottlik Zsolt elérhetőségi tanulmánya (*Szalkai – Bottlik 2014*) érdemel még említést.

A fenti munkák sem használják ki azonban a fennmaradt szeriális forrásokban rejlő komparatív statisztikai lehetőségeket, noha Landais munkája abban is úttörő, hogy a Kammerarchivban megtalálta és feldolgozta a magyarországi 1767-es úrbérrendezés (és 1786-os revideálása) során a Bánátban is végrehajtott úrbéri felvételezés (az 1786-os magyarhoz és az 1828-as összeíráshoz hasonló szerkezetű) íveit (*1. ábra*). Ez ugyanis az MNL

állományában nincs meg az adóösszeírások között, csak a Hofkammer iratai között (Árva vármegye jelentős részével együtt kamarai birtoklású területről van szó, mely 1778-ig nem tartozott a Magyar kormányzések hatásköre alá). Így korábbi, 18. századi statisztikai elemzéseink a Bánátra vonatkozóan meglehetősen foghíjasak voltak. II. József népszámlálásából csak Temes vármegye adatai érhetőek el (digitálisan is), az 1786-os összeírásban pedig a földminőségen kívül csak az úrbéres lakosság társadalmi összetételéről kaphatunk képet a magyarországi levéltári adatok alapján, a szolgáltatásokról, telki állomány méretéről, bevételekről nem. Ellenben az 1828-as, a bánáti telepítéspolitiká legvégén keletkezett és a 18. század végéhez hasonló szerkezetű, országos adóösszeírás már fellelhető az Adatbázisok Online felületén. Ennek használata, amellet hogy (1) a Bánátban korszakzáró kordokumentum (egyébként szerkezetét tekintve országosan is az, lezárása a régi “feudális” jellegű adóösszeírásoknak), (2) sokkal bővebb, mint az 1786-os magyarországi összeírás (a nem bánáti megyéket tekintve is), így (3) lehetővé teszi a magyar megyékkel való összehasonlítást 1828-ban, amit az 1770 körüli, Landais által használt bánáti és általunk korábban használt 1786-os magyar összeírás esetében nem lehet megtenni, (4) ugyanakkor az 1828-as bánáti és 1770-es évekbeli bánáti adatok viszont összevethetők.

Ebben a tanulmányban az 1828-as összeírás településsoros összesítéseinek (Generalia)¹ vizsgálatával két dologra fókuszálunk: az egyik az Olin által is emlegetett kulturális differenciák relativitásának vizsgálata: valóban mérhető-e statisztikailag a különbség a német, vlach és rác úrbéres lakosság között? Ehhez kiegészítésként Vályi András, a Lexicon locorum és Landais településszintű nyelvi adatait használtuk fel.

A másik cél az intraregionális egyenlőtlenségek mintázatának vizsgálata, kiegészítve a földminőség alapján történt differenciáltság vizsgálatával (*a 18. század végi földminőséget lásd: 2. ábra*). Nem foglalkoztunk ebben a tanulmányban Landais szeriális adatainak elemzésével és az 1828-as adatsorok interregionális elemzésével (tehát a fent említett 3. és 4. ponttal).

Az 1828-as összeírás a 18. századi összeírásokhoz képest több szempontból is bővebb (*1. táblázat*). Egyrészt kifejezetten igyekszik forintosítani a terméseredményeket szemben az 1780-as évekkel, amikor a földnagyság és földminőség felmérése számított prioritásnak (ez lévén az adóalap), nem pedig a hozam, s főleg nem annak értéke (forintosítva legfeljebb az adó szerepelt, a termés hozamot is a vetett mag mennyiségéhez képest adták meg, ami a területalapú hozamszámítást nehezékké tette). Másrészt az 1828-as összeírás az állatállomány nagyságára is utal, ami sem az 1720-as, sem az 1767-es, sem az 1786-os összeírásban nincs meg, de a későbbi országos népszámlálások sem

¹ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-1828-evi-orszagosszeiras>

tartalmaznak részletes, faj szerinti és településsoros adatsorokat az állatállományra vonatkozóan 1910-ig. (Kivételt az 1750-es erdélyi összeírás jelent).

(The following page contains handwritten notes and tables, mostly illegible due to extreme blurriness. The text appears to be a continuation of a report or ledger.)

1. ábra. Bánáti összeírás a 18. század végéről (Kammerarchiv, Bécs)

1. táblázat. A 18. és 19. századi összeírások, valamint a népszámlálások tartalmának összevetése (1720-1910)

1720	1785	1786	1828	1865/1880/1910
coloni	parasztok (nem azonos az 1720-as és 1786-os kategóriával)	coloni	coloni	nagybirtokosok
inquilini (házas zsellér)	zsellérek (nem azonos az 1720-as és 1786-os kategóriával)	inquilini (házas zsellér)	inquilini (házas zsellér)	kisbirtokosok
taxás szabad menetelűek	nemesek (mind)	subinquilini (háztalan zsellér)	subinquilini (háztalan zsellér)	napszámra kényszerülő kisbirtokosok
nemesek (csak kuriális)	polgárok (binnen vidéki kézművesek is)		fratres (testvérek)	napszámosságok
	'gyerekek'		filii, filiae (gyerkek)	
	nők		ancillae, servi (szolgák)	
			opifices, mercatores (kézművesek kereskedők)	
szántóméret (úrbéri)	nincs gazdasági adat	szántóméret (úrbéri)	szántóméret (úrbéri)	szántóméret (teljes)
rétméret (úrbéri)		rétméret (úrbéri)	rétméret (úrbéri)	rétméret (teljes)
szőlő (úrbéri)		szőlő (úrbéri)	szőlő (úrbéri)	szőlő (teljes)
		beltelek mérete	kert mérete	kert mérete (teljes)
			igásállatok	jövedelem a legelőkről (állat proxy)
maghozam – termékenység, nyomások száma		talajminőség	kisállatok	egészség, alfabetizáció, lakhatás, ipar, elérhetőség
		állami adó	állami adó	állami adó, helyi adó, helyi vagyon, pótagó,
		robot	szántójövedelem	szántójövedelem
		földesúri ajándékok természetben	rétjövedelem	rétjövedelem
			szőlő jövedelme	szőlő jövedelme
			gyümölcsös és kert jövedelme	gyümölcsös és kert jövedelme
nem teljes lakosság		nem teljes lakosság	nem teljes lakosság	jövedelem az erdőből

Igaz viszont, hogy – bár jóval több személyt írtak össze (rögzítették a munkaerőt jelentő testvéreket és szolgálkat, valamint a gyerekeket – utóbbi két csoportban a nőket is), mint a korábbi adóösszeírásokban, az 1828-as összeírás sem szolgáltat adatot a teljes lakosságra, közösségi földekre (legelő, erdő), a földesúri allodiális birtokokra és az iparra sem (noha legalább az iparosok és kereskedők száma elérhető). Az viszont a kevés összevethető 1786-os és 1828-as indikátor alapján is világos, hogy 1828-ig jelentősen átrendeződött a magas szelléraránnyal rendelkező területek mintázata, mely a Bánát középső sávjából annak nyugati felére helyeződött át, tehát a társadalmi dinamika jelentős volt a török háború (1789-1791) után is.

2. táblázat. Az 1828-as összeírás indikátorainak megyénkénti átlagértékei²

	Szántó bevétele (ft) egy háztartásra	Szántó bevétele (ft) terület-egységre (pm)	Vetett szántó (pm) egy háztartásra	Bevétel a rétből (ft) egy háztartásra	Rét bevétele terület-egységre (ft)	Rét egy háztartásra (pm)
Bánát átlaga (582 település alapján)	17,75	1,88	9,45	3,18	0,91	3,48
Krassó	5,40	1,09	4,94	1,53	0,80	1,92
Temes	19,04	1,71	11,16	3,05	0,50	6,05
Torontál	27,91	2,36	11,81	4,87	2,25	2,17

	Úrbéres szőlők bevétele (ft) egy háztartásra	Úrbéres szőlők bevétele (ft) / területegységre (pm)	Szőlőterület (pm) / háztartás	Tehenek, ökrök lovak egy háztartásra	Tehenek, lovak, ökrök száma területegységre (pm)	Juhok sertések és kecskék egy háztartásra
Bánát átlaga	4,27	8,64	0,49	3,77	0,12	6,80
Krassó	1,21	8,13	0,15	2,54	0,18	7,00
Temes	6,59	9,15	0,72	3,60	0,10	6,01
Torontál	4,62	8,06	0,57	5,11	0,12	7,48

Ha a **megyék szerinti különbségeket** nézzük a Bánátban (a katonai határörvidékre 1828-ban sincs adat), akkor a következő megállapítások tehetők

² ft, Rft = Rajnai forint;

pm = pozsonyi mérő (2 pm= 1 magyar hold, 1 pm = kb. 45 kg vetőmag. Lásd: Bogdán 1991).

az indikátorok átlagértékei alapján, 582 bánáti település aggregált adatai alapján (2. táblázat). (Az átlag feletti és alatti értékek szürke háttérrel külön kiemelve, a csoporton belüli szórást és relatív szórást nem vizsgáljuk jelen tanulmányban).

A területegységről származó jövedelem értéke a legnagyobb Torontál megyében volt 1828-ban, miként a vetett terület egy háztartásra jutó nagysága is, a sok, kis birtoktesttel rendelkező zsellér (inquilini) ellenére. Így nem meglepő, hogy Torontálban volt a legmagasabb az egy háztartásra eső szántóföldi bevétel, míg a hegyvidéki Krassó-Szörényben volt ez a legkisebb. Hasonló a helyzet a rétek esetében, kivéve, hogy az egy háztartásra jutó rétméret Temesben volt a legnagyobb, nem Torontálban (a Béga és a Temes szabályozás előtti nagy kiterjedésű mocsarai miatt). Krassó-Szörény hegyeit tehát nem legeltetésre használták ekkor (legalábbis nem a jobbágyságok), hanem az erdőgazdálkodás és bányászat dominálta (ezeket az úrbéri tabellák nem tartalmazzák)

A szőlőből származó bevétel a legmagasabb Temesben volt, a legalacsonyabb pedig Krassóban az egy háztartásra jutó bevétel forintban kifejezett értékét (lucrum) tekintve, és, noha a területegységre jutó hozam nem volt rossz a hegyes Krassóban, de mivel itt kicsi volt az egy háztartásra jutó szőlőterület, ezért a háztartásonkénti összérték sem volt magas.

Az állatok esetében az ökrök, tehenek és lovak (együttesen számolva, de az összeírás külön is megadja őket) Torontálban jóval gyakoribbak voltak, elegendő igaerőt szolgáltatva a nagyobb úrbéri telkek megműveléséhez, míg Krassóban az igavonó állatok egy háztartásra jutó sűrűsége is kisebb volt, ellenben a kisebb úrbéres birtokméretek mellett ez mégis nagyobb egységnyi úrbéri művelt területre jutó sűrűséget eredményezett.

Ezek után nem meglepő, hogy az 1786-ban legjobb **minősítést kapott földeken** volt a legmagasabb az egy háztartásra és területegységre (pozsonyi mérő) jutó, forintban számolt bevétel is (4. táblázat). Mivel az igaerő is nagyobb volt a jobb minőségű földeken egy háztartásra (domus) vetítve, ez az eredeti földrajzi adottságok okozta különbségeket tovább fokozta.

Az úrbéres szőlők kiterjedése a legjobb földeken volt a legnagyobb, de a területegységről származó bevétel mindhárom földosztályban hasonló volt, tehát főként az itteni nagyobb átlagos telekméret volt az oka, hogy 1. osztályú földeken magasabb volt az egy háztartásra jutó szőlőből származó bevétel.

3. táblázat. Az 1828-as összeírás gazdasági indikátorainak átlagértékei népcsoportonkénti összesítésben

Domináns nyelv	Szántó bevétele (ft) egy háztartásra	Szántó bevétele (ft) terület-egységre (pm)	Vetett szántó (pm) egy háztartásra	Bevétel a rétből (ft) egy háztartásra	Rét bevétele terület-egységre (ft)	Rét egy háztartásra (pm)
n.a. (61)	14,60	1,61	9,12	2,42	0,59	4,09
Vegyes-román (12)	21,30	2,52	10,07	4,41	0,83	5,30
Magyar (6)	10,12	2,11	4,78	2,38	1,63	1,46
Magyar-szerb (7)	36,90	3,10	11,79	5,05	2,35	2,15
Német (32)	51,00	2,66	19,15	7,58	1,44	5,26
Román (236)	9,80	1,32	7,43	2,21	0,63	3,51
Román-szerb (27)	25,50	2,00	10,39	2,83	0,54	5,20
Szerb (40)	26,50	2,17	12,22	4,07	1,63	2,49
Összesen	17,50	1,83	9,52	3,15	0,90	3,49
Vegyesek (74)	15,80	1,57	10,39	3,23	0,89	3,64

Domináns nyelv	Úrbéres szőlők bevétele (ft) egy háztartásra	Úrbéres szőlők bevétele (ft) / területegységre (pm)	Szőlőterület (pm) / háztartás	Tehenek, ökrök lovak száma egy háztartásra	Tehenek, lovak, ökrök száma területegységre (pm) vetítve	Juhok sertések és kecskék egy háztartásra
n.a. (61)	2,54	8,10	0,36	4,44	0,17	6,64
Vegyes-román (12)	1,25	6,60	0,47	3,62	0,09	8,34
Magyar (6)	4,14	11,26	0,36	4,30	0,25	2,27
Magyar-szerb (7)	5,32	5,50	0,95	4,76	0,10	9,12
Német (32)	4,95	7,33	0,67	5,83	0,08	2,81
Román (236)	2,46	7,40	0,33	3,02	0,14	7,51
Román-szerb (27)	2,26	5,18	0,43	3,67	0,08	6,96
Szerb (40)	5,66	7,39	0,76	5,05	0,13	11,19
Összesen	4,32	8,60	0,50	3,72	0,12	6,95
Vegyesek (74)	3,88	8,30	0,47	3,58	0,12	6,72

Ha pedig a településeken **domináns nyelv** alapján vizsgáljuk a különbségeket, akkor a következő differenciákat látjuk (3. táblázat). A legalacsonyabb szántóföldi bevétel/háztartás érték a magyar és román nyelvű településekre volt jellemző a Bánátban a 19. század kezdetén. Ennek oka a kis birtokméret és a területegységre eső jövedelem alacsony vagy átlagos értéke. Ezzel ellentétben a német többségű falvakban a jobbágyi birtokméret nagysága és a területegységre eső bevétel is nagyobb volt, így az egy háztartásra jutó jövedelemértékek is magasak voltak.

A román falvakban a réteken is alacsony volt terméshozam, miként az 1778 után szaporodó magyar falvakban is. Az utóbbi esetben a területegységre jutó bevétel magas volt, az összességében mégis alacsony háztartásonkénti értékeket a háztartásonkénti kis rétméret okozta. A német falvak esete rávilágít, hogy a magas bevétel/háztartás értékek a nagyobb rétméretnek köszönhetőek, nem pedig a területegységre jutó rétből származó hozamnak.

4. táblázat. Az 1828-as összeírás gazdasági indikátorainak átlagértékei földminőség (1786) szerint (a legjobb az 1. osztályú szántóföld)

Földminőség, 1786	Szántó bevétele (ft) egy háztartásra	Szántó bevétele (ft) terület- egységre (pm)	Vetett szántó (pm) egy háztartásra	Bevétel a rétből (ft) egy háztartásra	Rét bevétele terület- egységre (ft)	Rét egy háztartásra (pm)
n.a. (70)	20,71	2,36	8,78	2,89	1,27	2,28
1. (124)	24,33	1,97	12,37	4,12	0,97	4,25
2. (178)	11,09	1,35	8,21	2,43	0,66	3,70
3. (156)	15,89	2,00	7,94	3,07	1,08	2,83

Földminőség, 1786	Úrbéres szőlők bevétele (ft) egy háztartásra	Úrbéres szőlők bevétele (ft) / területegységre (pm)	Szőlőterület (pm) / háztartás	Tehenek, ökrök lovak egy száma háztartásra	Tehenek, lovak, ökrök száma területegységre (pm)	Juhok sertések és kecskék egy háztartásra
n.a. (70)	4,19	8,20	0,51	5,18	0,18	6,46
1. (124)	6,93	9,96	0,70	4,12	0,10	7,76
2. (178)	3,99	7,40	0,54	3,04	0,14	6,76
3. (156)	1,15	7,36	0,16	3,29	0,12	6,37

A szerb falvakban volt a legmagasabb a szőlőből származó, egy háztartásra jutó jövedelem, azonban a területegységről származó jövedelem értéke nem volt magas. Tehát a kedvező helyzet itt is az extenzív szőlőskerteknek köszönhető. Ellentétes helyzet, kis szőlőparcellák, de magas jövedelem/terület érték jellemezte a magyar falvakat.

Az igaerő nagysága a szerb és német településeken volt a legnagyobb az egy háztartásra jutó értéket tekintve, noha a területegységre jutó állatsűrűség a hat magyar faluban volt a legmagasabb – de itt kicsik voltak a domushoz tartozó telkek.

Újfent a rácként említett településeken volt a legmagasabb a sertések, kecskék és juhok száma, mely még a román háztartások értékét is meghaladta. A német és magyar településeken ezek az állatok alárendelt szerepet játszottak.

Ami az úrbéres **társadalom rétegződését** illeti (5-6. táblázat, 9. ábra), az adózók száma egy háztartásra vetítve Torontálban volt a legmagasabb és Krassóban a legkisebb. A két megye közti különbségek eliminálódnak, ha a háztartás, mint indikátor helyett az adófizetőkkel számolunk fajlagos mutatókat. A féltelkesnél nagyobb birtokkal rendelkező parasztok aránya Krassóban volt a legmagasabb (noha a vetett szántó/háztartás értéke itt volt a legalacsonyabb, tehát vagy a telek, mint üzemegység mérete volt kisebb, vagy a vetett terület telken belüli aránya volt kicsi), Torontálban a legkisebb. Ide helyeződött át a zsellérek súlypontja 1828-ra, itt volt a legnagyobb az inquilini és subinquilini csoportok nagysága a háztartáson belül, míg a testvérekkel való együttélés a (román) Krassóban volt a legritkább (a szerbek között a nagycsalád, zadruga esetleges jelenléte miatt szintén magas ez az érték).

A birtokméret/háztartás Torontálban mért magas értéke alapján nem meglepő, hogy itt magas volt a szolgák, mint extra munkaerő aránya, miként egyébként az eltartott gyerekeké is. A kézművesek és kereskedők szerepe a legalárendeltebb Krassó-Szőrényben volt.

A jobb minőségű földeken a földnélküli úrbéresek (zsellérek) aránya szignifikánsan magasabb volt, miként a testvérek és gyerekek jelenléte is, mint a másod- és harmadosztályú földeken.

Ez két különböző típusú mezőgazdaságra utal – az egyikben a jó talajon lévő nagy parcellák, míg keleten a rossz talajon lévő kis parcellák súlyosbították a termelésbeli különbségeket. A nagy és jobb földek több munkaerőt igényeltek és több adófizetőt biztosítottak. A jobb talajú falvakban több kézműves volt, de a talajminőség nem tükröződik a kereskedők számában.

Annak valószínűsége, hogy testvérrel közösen művelik ugyanazt a birtokot, a szerbeknél és románoknál volt a legmagasabb, a magyaroknál a legalacsonyabb, ami két teljesen eltérő társadalmi és gazdasági szervezetre (és kultúrára) utal. Ezért az egy háztartásban élő gyermekek és adófizetők száma és aránya is a szerbeknél volt a legmagasabb.

5. táblázat. Társadalmi tagozódás különbségei megyénként és földminőség szerint az 1828-as összeírás alapján

	Jobb- bágy / ház- tartás	Ház- as- zellér / ház- tar- tás	Ház- at- lan zellér / ház- tar- tás	Test- vér / ház- tar- tás	Gyer- ek (lány is) / ház- tar- tás	Szol- gá- ló (nő is) / ház- tar- tás	Kéz- mü- ves / ház- tar- tás	Keres- kedő és honorá- ciorok	Össze- írt (fő) egy ház- tar- tás- ra	Tel- kes job- bágyok aránya %
Bánát 582 telepü- lés	0,67	0,30	0,11	0,10	0,58	0,07	0,05	0,01	2,93	0,23
Krassó	0,82	0,18	0,03	0,06	0,52	0,03	0,02	0,00	2,70	0,30
Temes	0,72	0,24	0,10	0,13	0,48	0,07	0,06	0,01	2,85	0,25
Torontál	0,46	0,47	0,21	0,11	0,76	0,11	0,07	0,01	3,23	0,14

Talaj- minősé- g, 1786	Job- bágy / ház- tar- tás	Ház- as- zellér / ház- tar- tás	Ház- at- lan zellér / ház- tar- tás	Test- vér / ház- tar- tás	Gyer- ek (lány is) / ház- tar- tás	Szol- gá- ló (nő is) / ház- tar- tás	Kéz- mü- ves / ház- tar- tás	Keres- kedők és hono- ráciorok	Össze- írt (fő) egy ház- tar- tás- ra	Tel- kes job- bágyok aránya %
n.a. (70)	0,48	0,46	0,19	0,12	0,51	0,12	0,07	0,01	2,98	0,16
1. (124)	0,61	0,34	0,14	0,14	0,72	0,09	0,08	0,02	3,11	0,20
2. (178)	0,76	0,22	0,05	0,08	0,54	0,04	0,03	0,00	2,80	0,27
3. (156)	0,75	0,24	0,09	0,07	0,51	0,06	0,03	0,00	2,82	0,27

6. táblázat. Társadalmi tagozódás különbségei népcsoportonként az 1828-as összeírás alapján

Nyelvek alapján	Jobbágy / ház- tartás	Ház- as- zellér / ház- tar- tás	Ház- atlan zellér / ház- tar- tás	Testvér / ház- tar- tás	Gyer- ek / ház- tar- tás (nő is)	Szol- gá- ló / ház- tar- tás (nő is)	Kézmű- ves / ház- tar- tás	Kereskedők és honoráciorok	Össze- írt (fő) egy ház- tar- tás- ra	Tel- kes jobbágyok aránya %
n.a. (61)	0,63	0,32	0,16	0,08	0,53	0,09	0,04	0,00	2,94	0,21
Magyar (6)	0,35	0,58	0,28	0,02	0,57	0,09	0,06	0,01	2,76	0,13
Német (32)	0,72	0,16	0,32	0,05	0,51	0,28	0,12	0,02	3,16	0,23
Román (236)	0,76	0,23	0,04	0,09	0,58	0,02	0,02	0,00	2,82	0,27
Román- szerb (27)	0,64	0,33	0,08	0,19	0,48	0,04	0,03	0,00	2,89	0,22
Szerb (40)	0,59	0,38	0,11	0,15	0,87	0,06	0,04	0,01	3,22	0,18
Összes	0,68	0,29	0,11	0,10	0,59	0,07	0,05	0,01	2,92	0,23
Vegyes (74)	0,66	0,29	0,13	0,11	0,59	0,08	0,07	0,02	2,96	0,22

A földnélküli bérlők aránya a magyar falvakban volt a legmagasabb, míg a románok és a németek körében a telkes jobbágyság aránya volt kiemelkedő.

A románoknál rendkívül alacsony volt a házatlan zsellérek (subinquilini) és a cselédek gyakorisága, társadalmuk nagy részét telkes parasztok alkották (de láttuk, hogy az egy háztartásra eső szántó-, rét- és szőlőjövedelem így is kicsi volt, az állattartás bevétele pedig ismeretlen, csak az állomány nagyságát jegyezték fel, mely átlagosnak volt mondható esetükben), míg a magyaroknál a telkes jobbágyság volt a legritkábbak az összes etnikai csoportot tekintve.

Az etnikailag vegyes települések halmazának társadalmi jellegzetességei a regionális átlaghoz voltak hasonlóak. A nem mezőgazdaságból élő adófizetők a németek között voltak a leggyakoribbak, őket követték a magyarok, a legkevésbé pedig a román településekre volt jellemző az ipar és kereskedelem jelenléte.

A nyilvánvaló regionális és etnikai különbségek arra ösztönöztek bennünket, hogy ezeket a különbségeket külön kartogramokon ábrázoljuk GIS segítségével, és ezek tapasztalatai alapján, egy kompozit változó előállításával általános képet adjunk az (intra)regionális egyenlőtlenségekről.

A szántóföldből származó jövedelem egy háztartásra jutó értéke figyelemre méltó területi differenciálódást mutatott. Nyugaton az egy háztartásra jutó jövedelmek magasabbak voltak, ezt sem a területegységre jutó jövedelem, sem az egy háztartásra jutó földterület nagysága nem tudta mindezt ellensúlyozni a keleti területeken (3-4-5. ábra), a föld minőségéről nem is beszélve (2. ábra).

A mezőgazdaság más ágai kompenzálhatták vajon ezt az egyenlőtlenséget? Az alábbiakban bemutatunk néhány térképet a települési szintű regionális különbségekről a bortermelés, a rétekből származó jövedelem, a vonóerő és az állatállomány megoszlása tekintetében (ami épp komplementere a kecske-, sertés- és juhtartás regionális mintázatának) (6-7-8. ábra). Ezek mintázata nem utal arra, hogy lényegesen eltérő mintázatot mutattak volna a különféle agrárjövedelmek.

További lehetőség a paraszti földhasználatban mutatkozó különbségek bemutatására, ha a számos indikátort egy összesített mutatóba aggregáljuk. Ez a kompozit indikátor a következő mutatók normalizált (0 és 1 közé átsorolt) értékeit tartalmazza.

- szántóföldből származó jövedelem/háztartás
- a szőlőből származó jövedelem/háztartás
- rétekből származó jövedelem/háztartás
- gyümölcsösökből származó jövedelem/háztartás
- nagyobb haszonállatok / háztartás
- kecske, juh és sertés / háztartás
- háztartásméret.

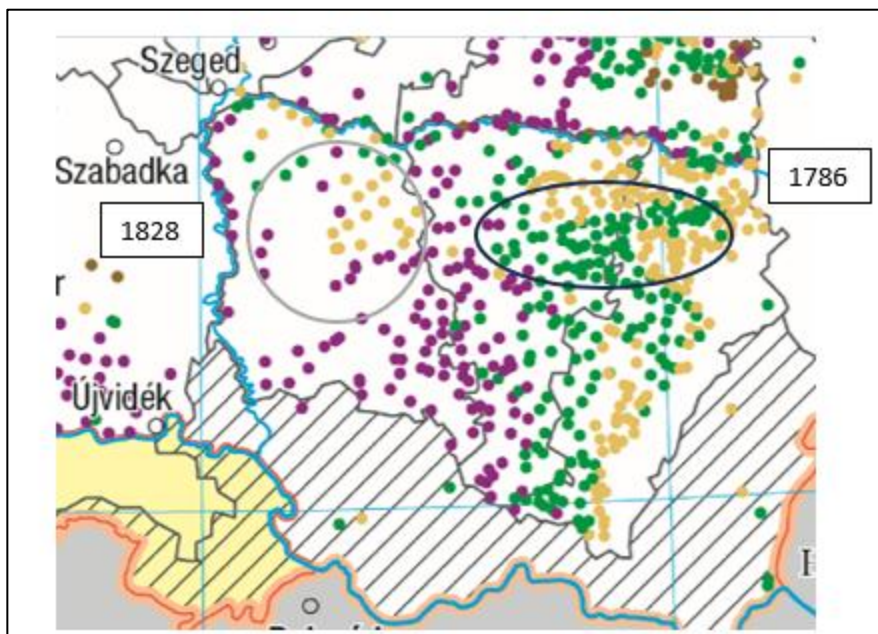
Mindezeket egy összetett mutatóban összesítettük, úgy, hogy a hat normalizált indikátor összeadott értékét osztottuk a háztartás nagyságával (tkp. az adózók számával). A kép (10. ábra) figyelemre méltó területi differenciáltságot mutat, amely részben egybeesik a közigazgatási felosztással és a földminőséggel is, kelet felé romló tendenciát mutatva.

IRODALOM

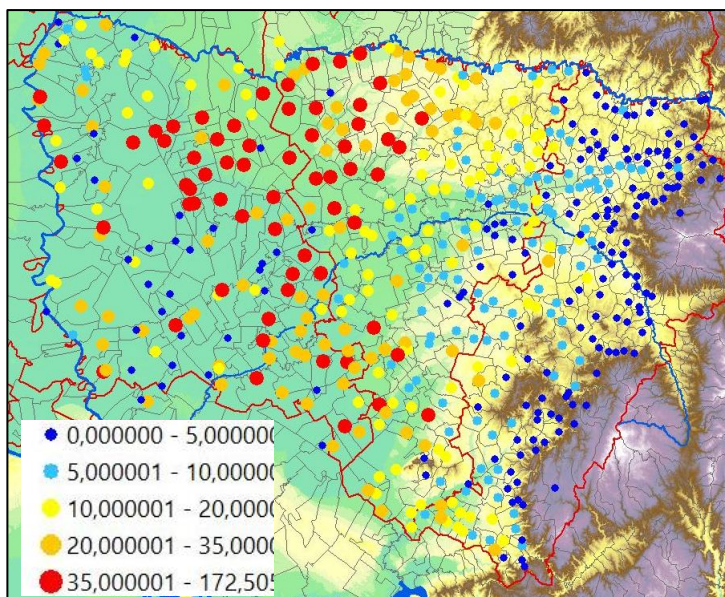
- BOGDÁN I. (1991): Magyarországi űr-, térfogat-, súly és darabmértékek 1874-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza, 1718–1918. A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza.
- KÓKAI S. (2022): Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718–2011). Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Nyíregyháza – Kiszombor.
- LANDAIS, B. (2023): Nations, privilèges et ethnicité: Le Banat Habsbourgeois; Un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairée. Strasbourg, 2023.
- OLIN, T. (2024): The Banat of Temesvar. Borderland Colonization in the Habsburg Monarchy. Stanford Univ. Press.
- SZALKAI G. – BOTTLIK ZS. (2014): The Aftermath of Border Changes – Accessibility Study in the Former Banat of Temes (1910 – 2014). Cross-Border Review: Yearboo

MNL OL (Adatbázisok Online): Az 1828-as országos összeírás

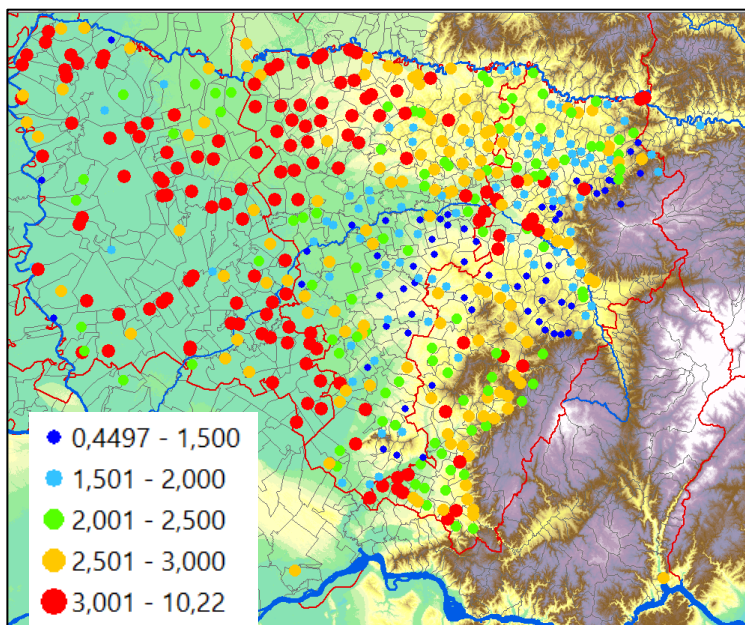
TÉRKÉPEK

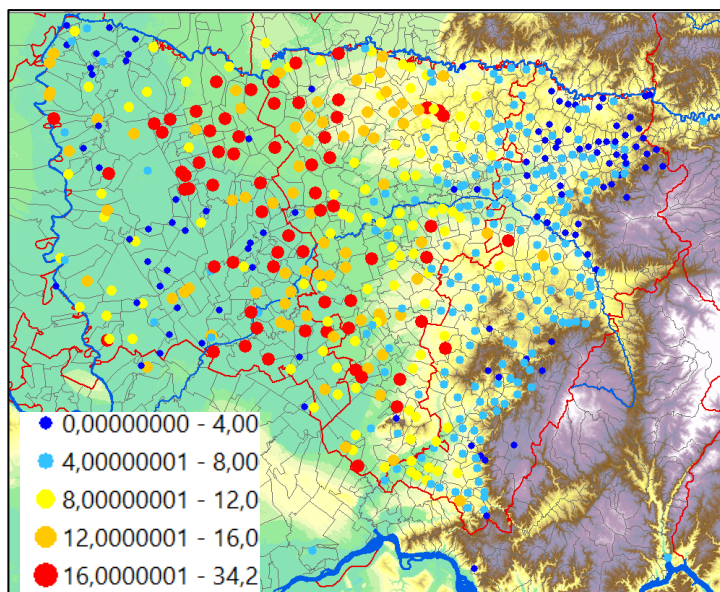
2. ábra. Földminőség 1786-ban (%), sötétszürke a legjobb, 1. oszt. föld), jelezve a társadalmi változás, a zsellérség elterjedésének fő körzetei 1786-ban és 1828-ban

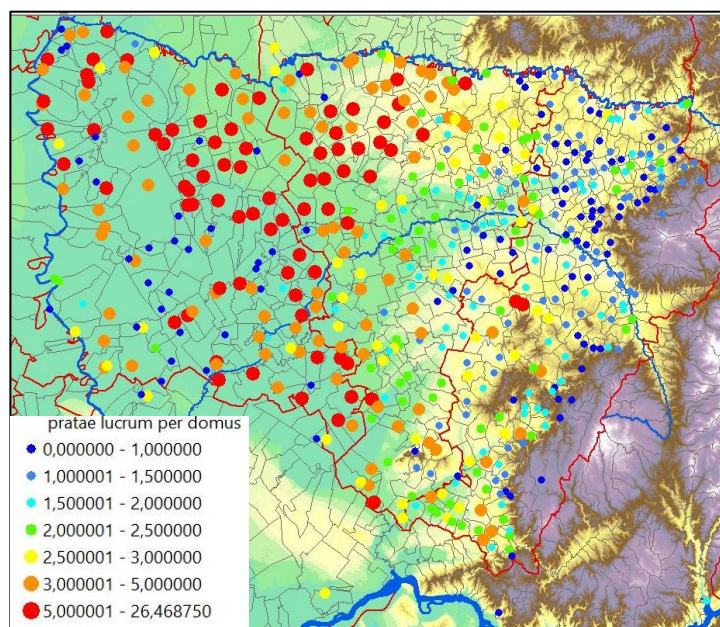
3. ábra. A szántóföldekből származó, egy úrbéres háztartásra jutó jövedelem 1828-as differenciáltsága (Rft)

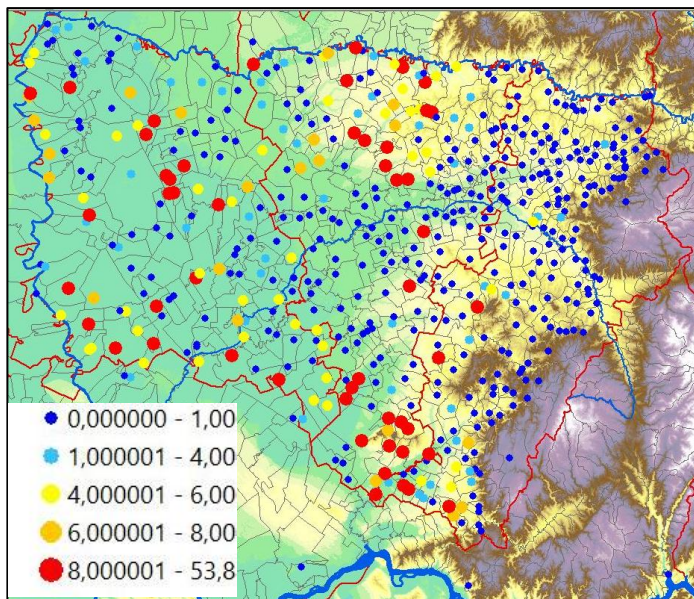
4. ábra. A területegységre jutó szántóföldi termelés (mindkettő pm, azaz pozsonyi mérő) 1828-ban

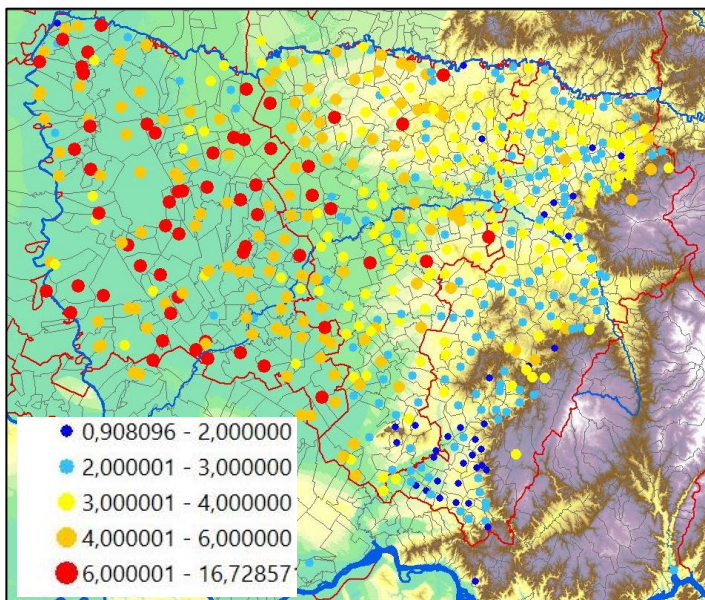
5. A vetett szántóterület egy háztartásra jutó értékének differenciái (pm) 1828-ban

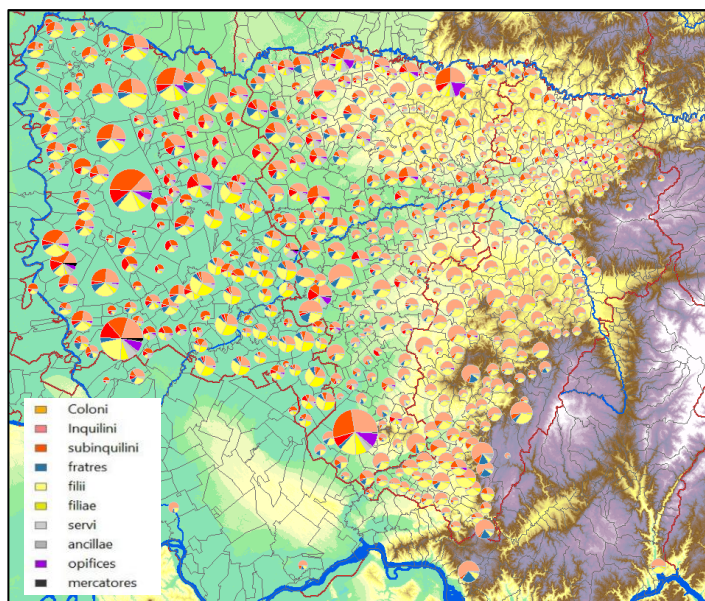
6. Rétekből származó (nem állati!) jövedelem (Rft) egy háztartásra jutó értékének mintázata 1828-ban

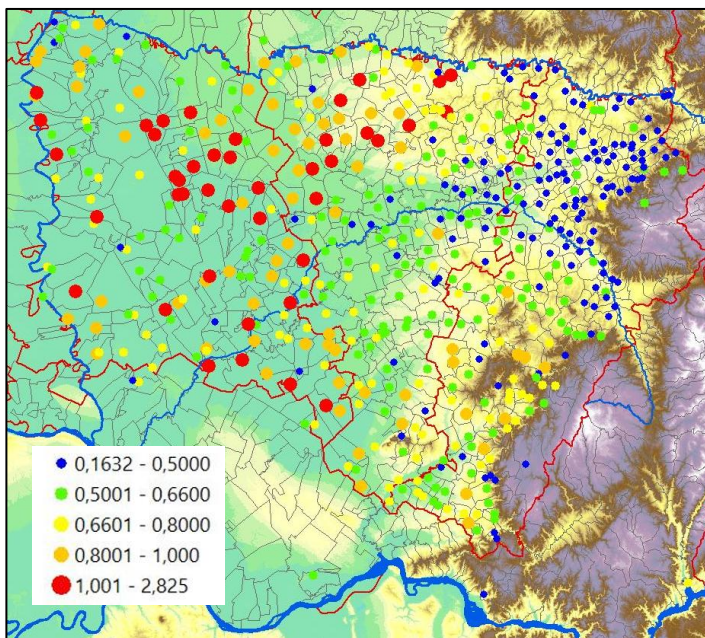
7. Szőlőből származó jövedelem (Rft) egy háztartásra jutó értékének mintázata 1828-ban

8. Egy háztartásra jutó igásállatok (ökör, tehén, ló) számának területi mintázata

9. ábra Az úrbéres társadalom rétegződése 1828-ban a Bánátban

10. ábra A Bánát területi különbségei a fenti hat indikátorból előállított kompozit indikátor alapján 1828-ban